

**SUUDÎ ARABİSTAN'I YURT EDİNER DOĞU TÜRKİSTANLILAR,
KULLANDIKLARI YAZI DİLİ ve BU YAZI DİLİYLE KALEME
ALINMIŞ BİR ESER: SÎRETÜ HÂTEMÜ'N-NEBİYYÎN¹**

Ufuk Deniz AŞÇI*

ÖZET

*Bu makalede, Doğu Türkistan'da kaleme alınmış, anayurtlarından göç etmek zorunda kalan Uygur Türkleri sayesinde etki sahası Hindistan, Pakistan ve nihayet Suudî Arabistan'a kadar genişlemiş olan **Sîretü Hâtemü'n-Nebîyyîn**² adlı eseri, eserin yazarını ve eserde geçen fiilleri yapı bakımından inceledik³. Ayrıca, 20. yüzyılın başlarından 1980'lere ve hatta günümüze değin Doğu Türkistan'dan Suudî Arabistan'a göç etmek zorunda kalan ve bu toprakları vatan edinen Türk soylular hakkında bilgiler verdik. 50 ile 100 bin arasında bir nüfusa sahip oldukları sanılan, çoğu Uygur olmak üzere, Özbek, Kazak ve Kırgız Türklerinin Suudî yönetimindeki şimdiki konumları ve gelecekteki durumları ile ilgili bir değerlendirme yaptık. Kendi kitaplarını basan⁴, bastıkları kitaplarda müşterek bir yazı dili kullanan bu Türk soyluların yeni bir coğrafyada, yeni bir yazı dili vücuda getirmekte oldukları gerçeğine dikkatleri çekmek istedik.*

ANAHTAR KELİMELER

Suudî Arabistan, Uygurlar, Çin, Doğu Türkistan, Doğu Türkçesi

**EAST TURKESTAN PEOPLE WHO SETTLED IN SAUDIA ARABIA, THEIR
WRITTEN LANGUAGE AND AN ACHIEVEMENT INSCRIBED IN THIS
WRITTEN LANG: SÎRETÜ HÂTEMÜ'N-NEBİYYÎN**

ABSTRACT

*This article covers the book named **Sîretü Hâtemü'n-Nebîyyîn**, inscribed in East Turkistan (namely, Sincan –Uighour in other words) and published in Saudia Arabia. In addition, it dwells on Uighours that immigrated from China to Saudia Arabia during 20th century while providing some details concerning its authour in detail. We have realized an assessment concerning the current and future conditions of Uighours, Uzbeks, Khazaks, Kirghizs, the majority of whom comprises Uighours and the population of whom varies between 50 000 and 100 000. In addition, our second aim*

¹ Bu makale, **Suudî Arabistan'daki Doğu Türkçesi, Sîretü Hâtemü'n-Nebîyyîn Grameri (Hazırlayan: Ufuk Deniz AŞÇI, Konya 1995)** adlı Yüksek Lisans Tezinden alınmıştır. Bilgiler güncellenmiş ve genişletilmiştir.

* Dr., Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

² Sâbit Hâcım Damullam Abdülbâkî Oğlu, **Sîretü Hâtemü'n-Nebîyyîn**, Cidde 1985.

³ Yukarıda zikrettiğimiz Yüksek Lisans tezinde fiiller incelenmiştir.

⁴ Bu sahada basılan bazı kitap isimleri için bkz: Rıdvan Öztürk, "*Suudî Arabistan'daki Uygur Türkçesi*", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara, 1999.s. 924.

has been to draw the general attention to the case that these people publishing their own books while using their common language in these books are on the brink of generating a new written language on a new territory.

KEY WORDS

Saudia Arabia, Uighours, China, East Turkestan, East Turkish

I.a. SUUDİ ARABİSTAN'DAKİ DOĞU TÜRKİSTANLILAR:

Suudî Arabistan, İslâm dininin yayıldığı, Hz.Muhammed (S.A.V.)'in doğduğu, yaşadığı ve bugün dinî bakımdan kutsal sayılan, hac ibadetinin yapıldığı Mekke ve Medine şehirlerinin bulunduğu topraklar olduğu için, diğer müslüman milletlerde olduğu gibi Türkler için de hassasiyeti fazla olan bir coğrafyadır. 20. yy'a kadar Arabistan coğrafyasının bizi ilgilendiren tarafı bu dinî hassasiyet olmuştur. Ama bugün, Türkler ve Türkleri inceleyen Türklük bilimi için bu yerin dinî hassasiyeti yanında millî hassasiyeti de vardır. Artık Suudî Arabistan, yaklaşık yüz bin Türk soyluların yaşadığı bir coğrafya olmuştur.

Türklük biliminin bu coğrafya ile ilgilenmesi, 20.yy. boyunca devam eden bir katliamın sebep olduğu göç neticesinde, bu kutsal toprakları kendilerine yurt edinen Türk soylular sayesinde. Çin Halk Cumhuriyetinin işgali altındaki Doğu Türkistan (işgalcilerin tabiri ile Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) 20.yy'ın başlarından (1911) günümüze kadar devam eden gelen korkunç bir soykırımla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Birinci ve İkinci Mançu İstila Dönemi (1759 - 1911)'nde başlayan, 1911-1944 yılları arasında S.S.C.B. ve Çin müşterek yönetimi (ki bu dönem paylaşma safhasında anlaşamayan güçler için bekleme dönemidir) döneminde her iki gücün tazyikiyle artarak devam eden Doğu Türkistan üzerindeki baskı, asimilasyon ve soykırım, Milliyetçi Çin (1944-1949)'in şovenist yaklaşımlarıyla vahşet hâlini almıştır. Doğu Türkistan kurtuluş hareketinin başladığı ve ilk kurşunun sıkıldığı (Eylül 1944'te Gulca'da) bu dönemden sonra Mao'nun Komünist Çin'i (1944'ten günümüze değin) yönetimindeki uygulamalarla da soykırım artarak devam etmiştir⁵.

Yukarıda zikrettiğimiz baskılara ve soykırımlara karşı direnen vatanperverler büyük güçlerle mücadele ettiler ve maalesef öldürüldüler. Bazı milliyetçiler de mücadelelerine yurt dışında devam etmek, seslerini özgür dünyaya duyurmak ve tabî ki canlarını kurtarmak amacıyla göç etmek zorunda kaldılar.

⁵ 1965 yılında **The Sunday Express** gazetesinde bir yazı yayınlanmıştır. S.S.C.B.'nin **Barış ve İlerleme** adlı radyosuna dayandırılarak verilen haberde Mao'nun öldürttüğü Doğu Türkistanlıların sayısı yıllara göre şu şekilde verilmektedir: 1949 - 1952 arası: 2.800.000; 1952 - 1957 arası: 3.509.000; 1958-1960 arası: 6.700.000; 1961-1965 arası: 13.300.000. Bu verilere 1965 ve sonrası dahil değildir.

Çoğunluğu 1952 yılından sonra gerçekleşen bu göç dalgası Hindistan, Pakistan üzerinden Suudî Arabistan ve oradan da Türkiye güzergâhını takip etmiştir. Türkiye'ye gelenlerin sayısı yaklaşık olarak 25 bin civarındadır⁶. Türkiye'ye göç eden Doğu Türkistanlılardan daha fazla bir nüfusun Suudî Arabistan'da kaldığı ve burasını kendilerine vatan edindikleri sanılmaktadır.

“Doğu Türkistan, orada yaşayan Uygurlar ve diğer halklar, yapılan soykırım, bölgenin siyasî durumu ve doğal kaynakları” gibi konularda pek çok yazılı kaynağa ulaşmak mümkün iken; göç eden Uygurların nerelere gittikleri, sayılarının ne kadar olduğu, yerleştikleri bölgelerdeki durumları hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla Suudî Arabistan'daki Uygurlar ve diğer Türk soylular hakkında yazılı kaynak bulmak da çok zor olmuştur. Bulduğumuz bilgiler de somut bilgiler değildir. Duyumlara ve tahminlere dayanan bilgilerdir.

Suudî Arabistan'daki Türk soylular (Uygurlar) hakkındaki kapsamlı ilk ilmî yayın⁷, Rıdvan Öztürk'ün 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı (1996)'nda sunduğu “*Suudî Arabistan'daki Uygur Türkçesi*” başlıklı tebliğidir⁸. Öztürk tebliğinde bölgedeki Uygurlar hakkında bilgiler vermiş, incelediği dokuz eserden elde ettiği bilgilerle bölgede var olmağa başlayan yazı dilinin özelliklerini ana hatlarıyla tanıtmıştır. Bu tebliğden başka ilmî sayılabilecek bir yayına rastlamadık. Diğer yazılı kaynaklarda bulduğumuz bilgilerin hemen hepsi duyuma dayalı kısa bilgiler ve genel anlatımlardan çıkarmağa çalıştığımız özel bulgulardan ibarettir.

Tarih ve kültür araştırmacısı H.Nihal Atsız bir makalesinde: “Çin'den kaçarak Suudî Arabistan'a sığınan ve 30 veya 50 bin kişi oldukları söylenen Türkistan Türkleri Araplaşmak üzeredir. Bir müslüman ülkede, zekâ ve çalışkanlıklarıyla yüksek mevkilere kadar çıkan bu Türklerin çocukları Arap okullarında Arapçayı Arap gibi konuşarak yetişmektedirler. Türkiye'den bunlara uzanan bir el yoktur. O öksüzler de orada eriyceklerdir.”⁹ diyerek buradaki Türk soylulara

⁶ Bu bilgiler Doğu Türkistan Kültür Vakfı yöneticilerinden ve merhum İsa Yusuf Alptekin'den alınmıştır.

⁷ Bu yayından önce bölgede yazılan iki kitap hakkında tanıtma yazısı yayınlanmıştır. Bu tanıtımlardan ilki, Prof. Dr. Hüseyin Ayan tarafından Türk Kültürü dergisinin 315. ve 341. sayısında yayımlanmıştır. (*Seyyid Muhammed bin Nezir et-Türki (Tercüme Haşiye), Kur'an-ı Kerim, Cidde, 19... , 708 s.*). İkinci kitap tanıtımı Yard.Doç.Dr. Rıdvan Öztürk tarafından yine Türk Kültürü dergisinin 326. sayısında yapılmıştır. (*Muhammed Sabit Salih el-Kumavî, Mecmuatü Mine'l-Eşari'l-Arabîyyeti ve'l-Uyguriyye, Cidde, 1988. 80 s.*)

⁸ Yard.Doç.Dr.Rıdvan Öztürk, “*Suudî Arabistan'daki Uygur Türkçesi*”, **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara, 1999.s. 923 - 940.

⁹ H.Nihal Atsız, “*Türk Korkusu*”, **Makaleler-1**, İstanbul, 1992, s.45.

ait ilk bilgileri kaleme almıştır. Nadir Devlet, Atsız'ın verdiği bilgilerden farklı olarak, Suudî Arabistan'da yaşayan Uygurların nüfuslarının 5 -10 bin civarında olduğu fikrindedir¹⁰. 18 Mayıs 1994 tarihli Türkiye Gazetesi'nde Dış Haberler Servisi'nin hazırladığı bir yazıda şu bilgilere yer verilmiştir: "...yine Komünist Çin'in baskısına dayanamayan ve 1950'lerin başlarında Türkiye, Suudî Arabistan ve diğer ülkelere göç edenlerin sayısı da 750 bin civarındadır."¹¹

Yazılı kaynaklardaki sınırlı sayıda ve doyurucu olmaktan uzak bilgilerden daha fazlasına ihtiyacımız vardı. Bu nedenle, yeni bilgiler edinmek için konu ile ilgilenen kişi ve kurumlara müracaat ettik. İlk aklımıza gelen yer İstanbul'daki Doğu Türkistan Kültür Vakfı idi. Fakat vakıf çalışanları da bizim bildiklerimizden farklı bir şey söylemediler. Hatta konu ile ilgili bildiklerimiz onlardan fazla gibiydi.¹²

Bilgi edinmek için her yolu deniyorduk. Hatta Suudî Arabistan'a hac görevini yapmak için giden tanıdıklarımıza –ki bunlar işin ciddiyetini bilen kültürlü kişilerdi- durumu anlatıp yardım talebinde bulunduk. Bu kişilere oradaki Uygurlara ait bir kitap satış yerinin adresini¹³ ve anket şeklinde hazırlanmış; oradaki Uygurların dilleri, eğitimleri, nüfus ve sosyo-ekonomik durumları hakkında bize bilgiler sağlayacak formu verdik. Bu kişilerden birisi sözünü ettiğimiz kitap satış yerini bulmuş ve durumu oradaki Uygurlara izah etmiş. Fakat buranın sahipleri ve onların telefon ederek çağırdığı birileri tarafından uzunca bir sorguya çekilmiş. Hatta gizli görevli olup olmadığına dair imalı sorulara muhatap olmuş. Niyetinin masumane bilgiler almak olduğuna inandıklarında müftüyü salıvermişler. Bu olay, oradaki Türk soyluların Suudî Krallığı tarafından her zaman gözlem altında tutulduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'da işkencelere maruz kalmış bir Uygur Türkü olan İklil Kurban¹⁴, 1983 yılının Şubat ayında babasını Umre için Suudî Arabistan'a götürdüğünü ve oradaki Uygurlar ile münasebetlerde bulun-

¹⁰ Nadir Devlet, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul, 1989, s.310; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c 15, Konya, 1994.s.469.

¹¹ "Çin Parçalanacak", **Türkiye Gazetesi**, 18 Mayıs 1994, s.2.

¹² "Fazla gibiydi", diyoruz çünkü Suudî Arabistan'daki Uygurlar hakkında bilgi verme konusunda onları isteksiz ve çekingen gördük. Bu isteksiz ve çekingen tavırdan dolayı, bizlerden bir şeyler saklandığı hissine kapıldık.

¹³ Bu adres **Sîretü Hâtemü'n-Nebiyîn** adlı kitabın arkasında mevcuttu. Aynı yerde, matbaanın bastığı kitapların parayla satılmadığını, Allah rızası için dağıtıldığını belirten bir not da vardı.

¹⁴ Yrd.Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalından emekli.

duğunu belirttikten sonra bize şu bilgileri vermiştir: “Uygur ve Özbeklerin tahmini nüfusu 50-60 bin civarındadır. Özellikle genç kuşak Suudî politikası neticesinde %90 oranında Araplaşmış ve millî benliklerini unutmuşlardır. Cidde’de Doğu Türkistan’a yönelik yayınlar yapan bir radyo¹⁵ ve bir matbaa vardır. Medine’de de kitap satışı yapılan büyük bir dükkân vardır. İktisadî olarak durumları çok iyidir. Mezhep olarak hanefî olmalarına rağmen, Suudîlere bir çeşit diyet ödemek için Vahhabîliğe de hizmet etmektedirler¹⁶.

I.b. SÂBÎT AHUND DAMULLAM ABDÛLBÂKÎ OGLI:

Sâbit Ahund Damullam AbdÛlbâkî Oglu h.1301 (m.1883) yılında, Kâşgar eyaletinin Artuş (Artic, Artuc) şehrinin Azak köyünde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Artuş’ta bitirdikten sonra Kâşgar medreselerine gidip öğrenimine devam etmiştir. Burada Sultânü’l-Ulemâ lakabı ile tanınan Bahâeddin Mahdûm ve Şeyhü’l-Ulemâ olarak görülen Molla İslâm Damullam, Abdülkâdir Damullam ve Mahmud Ahund Damullam gibi âlimlerden dersler almıştır. Kâşgar’daki parlak öğrenimini Buhara’daki meşhur medreselerde okuyarak devam ettirmiş, ilmî kariyerini burada yükseltmiştir. Nihayetinde tekrar Kâşgar’daki Hanlık Medresesi’ne üstat olarak tayin edilmiştir. Kısa zamanda adından sıkça söz ettiren büyük bir âlim olmuştur.

H.1346 (m.1927)’da Gulca halkının istekleri doğrultusunda Küre şehrinde kadılık yapmış, h. 1349 (m.1930)’da hac görevini yapmak için Rusya, Türkiye ve Mısır üzerinden Suudî Arabistan’a gitmiştir. Türkiye ve Mısır’da belirli sürelerde kalmış, özellikle Mısır’da Şibânü’l-Müslimîn ve Mekârimü’l-Ahlâk adlı dergilere ilmî yazılar yazmıştır.

H. 1350 (m.1931) yılında babası için tekrar hacca gitmiştir. Bu seferinde Mekke, Medine ve Taif’te on beş ay kalmış, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen âlimlerle tanışma imkânı bulmuştur. Dönüşte Hindistan’a da uğramış, Delhî’de Kifayetullah ve diğer önemli âlimlerle müşterek çalışmalar yapmıştır. Eserlerini buralarda da bastırmıştır. Bu yıllarda Akâid-i Cevherî adlı bir risale yazmış ve

¹⁵ Bu radyonun varlığını Rıdvan Öztürk de tebliğinde belirtmiştir. Bk. Rıdvan Öztürk, **agm**, s. 924.

¹⁶ 1995 yılının Mart ayında Özbekistan’ın Andican, Namangân ve Hanâbad (Sovyet-âbâd) şehirlerinde Vahhabîlik propagandası yapan Suudî Arabistan vatandaşı Uygur ve Özbek Türklerine biz de rastlamıştık. Fakat bu örnekler genel bir yargı çıkarmamız için yeterli örnekler değildir. Dolayısıyla Kurban’ın “diyet ödemek için vahhabîliğe hizmet ediyorlar” şeklindeki beyanına katılmıyoruz. Eğer Uygurlar böyle bir şeye tenezzül etselerdi, kendilerine en büyük maddî desteği sağlayan Suudîlerin mezhebi olan vahhabîlik onlar arasında yayılırdı. Bugün Doğu Türkistanlılar da Türkiye Türkleri gibi Hanefidir ve radikal İslâmî benimsemişlerdir.

İmam Tahâvî'nin **Beyânü's-Sen' e** adlı kitabını, kendi tabiri ile "Türkî Zebân" a tercüme etmiştir. H. 1351 (m.1932)'de bu uzun seferini tamamlayarak ülkesine dönmüştür. Doğu Türkistan'a döndüğünde, h.1343 (m.1924) yılında öldürülen hocası Abdülkâdir Damullam'ın özgürlük mücadelesine, onun açtığı yoldan devam etmiştir¹⁷.

Forbes'in **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri** adlı kitabında yazarın adı Abdülbâkî Sâbit Damullah şeklinde kaydedilmiştir. Aynı eserde, Sâbit Damullah'ın Gulca'nın yerlisi olduğu, burada öğretmen ve kadı olarak görev yaptığı; Sovyetler Birliği, Türkiye, Mısır ve Hindistan'a ilmî ve siyasî gezilerde bulunduğu, Turancı ve Sovyet aleyhtarı bir milliyetçi olduğu, 1933'te Hoten'de Millî İstiklal Komitesi'ne girdiği ve 1933-34'te Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin başbakanlığını yürüttüğü bilgileri verilmiştir¹⁸.

Doğu Türkistan'ın efsanevî lideri merhum İsa Yusuf Alptekin Forbes'in kitabındaki bilgileri tarihleriyle birlikte doğrulamıştır. Ayrıca Sâbit Damullam'ın bir İslâm âlimi olduğunu beyan etmiş, fakat isminin Damullah değil, Damullam olması gerektiğini özellikle vurgulamıştır¹⁹.

Sâbit Hâcım Damullam, 1934 yılında Doğu Türkistan'daki Aksu şehrinde Şeng Şih-Tsai'nin emriyle idam edilerek öldürülmüştür²⁰.

I.c. SÎRETÜ HÂTEMÜ'N-NEBİYYÎN:

Eser Sâbit Ahund Damullam tarafından h. 1347 (m.1928)'de kaleme alınmıştır. Eserin ilk baskısı, Doğu Türkistan'ın Gulca eyaletinin Küre şehrindeki hükümet matbaasında yapılmıştır. İlk baskıdaki adı **Şîrîn Kelâm Terceme-i Hâl-i Muhammed Aleyhi's-Selâm**'dır.

Kitabın ikinci baskısı, Kurban Hâcım Hacı Muhammed Oğlu tarafından h.1356 (m.1937) yılının Ramazan ayında, Hindistan'ın Emretser şehrinde yapılmıştır. Üçüncü baskı, Kâşgarlı Abdullah Kârî Hâcım tarafından h.1386 (m.1966) yılının Ramazan ayında, Pakistan'ın Karaçi şehrinde yapılmıştır. Eserin inceleme yaptığımız baskısı dördüncü baskıdır. Bu baskı h.1405 (m.1985)

¹⁷ Muhammed Emin İslâmî, *age*. s.255 - 263.

¹⁸ Andrew D.W. Forbes, **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri** (Çev:Enver Can), İstanbul 1991, s.434.

¹⁹ Alptekin, 1994 yılında Konya'da özel görüşmemiz esnasında "Damullam" kelimesinin, Doğu Türkistan'da dinî bakımdan belli bir mertebeye erişmiş kişilere verilen bir unvan olduğunu söylemişti.

²⁰ Andrew D.W.Forbes, *age*. s.434.

yılında Cidde'deki Dârü'l-Fünûn matbaasında yapılmıştır. Baskıyı yapan kişi ise Muhammed Şâh Habîbullah Hâcım Merhûm Oğlu'dur²¹.

Eser Doğu Türkistan'daki en önemli siyer kitaplarından biri olmalıdır. Öyle ki Uygurlar vatanlarından göç etmek zorunda kaldıkları durumlarda bile bu kitabı yanlarından ayırmamışlar; muhacir olarak gittikleri yerlerde kitabın yeni baskılarını yapmışlardır. Baskıların yapıldığı yerler ile Uygurların Rus ve Çin emperyalizmi sonucu göç etmek zorunda kaldıkları güzergâhın aynı olması bunun en güzel delilidir²². Eser Doğu Türkistan'da hâlâ önemini ve etkisini korumaktadır²³.

Ekler bölümü ile birlikte 266 sayfa olan kitap, harekesiz Arap alfabesiyle yazılmıştır. 243 - 266. sayfalar arasındaki ekler bölümü hariç muhtemelen ilk baskıdan “tıpkıbasım” olarak çoğaltılmıştır. Ekler bölümü ise matbudur. Her sayfada genellikle 28 satır vardır. Bazı sayfalarda Satır sayısı 27 veya 29 olabilmektedir. Konu başlıkları aynı yazı karakteri ile fakat daha iri harflerle yazılmıştır.

I.ç. ESERİN DİLİ:

Yazar eseri “Türkî Zebân” ile yazdığını söylemektedir²⁴. Yazarın belirttiği Türkî Zebân, Çağatay devri yazı dilinin devamı hüviyetindeki müşterek bir yazı dilidir. 19. yüzyılın başlarından 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türkistan'da kullanılan bu “üst yazı dili”, Türk topluluklarının Lâtin, Kiril ve farklı bir Arap alfabesi kullanmaya başlamalarıyla birlikte yok olmuştur.

Yazarın Uygur Türkü olmasından dolayı, küçük farklılıklar şeklinde de olsa eserin dili kısmen Uygur lehçesine doğru yönelmiştir. Fakat söz konusu ayrıntılar ağız özelliğinden öteye geçmeyecek cinstendir. Kitapta, az da olsa Batı Türkçesinin etkileri görülmektedir. Doğu Türkçesine ait “bol-” fiilinin yanında “ol-” fiilinin kullanılması; Doğu Türkçesindeki “bilen”, “bile” bağlama

²¹ Muhammed Emin İslâmî, “Ek Bölüm”, *Sîretü Hâtemü'n-Nebiyîn*, Cidde, 7 Nisan 1985, s. 243 - 261.

²² Doğu Türkistan'dan göç etmek zorunda kalan Uygurlar; Kazakistan (o dönemde S.S.C.B. idi)'a, Pakistan ve Hindistan üzerinden Suudî Arabistan'a, oradan da Türkiye'ye göç etmişlerdir. Eserin baskıları da bu güzergâhı takip eder: Doğu Türkistan, Hindistan, Pakistan, Suudî Arabistan.

²³ 1995 yılında, *Uygurlar* adlı kitabın yazarı Turgun Almas'ın, Ürümçi Üniversitesi Tarih Bölümünde Doktor olarak görev yapan oğlu Yarmuhammed ve Kırgızistan Gumanitardık Üniversitet'te Türk Tili Kafedrası Başkanı Doç. Macit Davletov yukarıda zikrettiğimiz bilgileri doğrulamışlar; kitabın, önemini günümüzde de koruduğunu söylemişlerdi. Ayrıca kitabın ilk baskılarından biri de ellerinde mevcuttu.

²⁴ Sâbit Hâcım Damullam Abdülbâkî Oğlu, *age.*, s.2.

edatının yanında, Batı Türkçesine ait “ile”nin kullanılması, söz konusu etkiyi doğrulayan iki örnektir.

Kitabın konusunun dinî olması münasebetiyle Arapça ve Farsça kelimele-
rin oranı oldukça fazladır. Eser halka yönelik kaleme alındığı için, cümle kuru-
luşları mümkün olduğunca sade tutulmağa çalışılmıştır. Mahallî kelimelere,
deyimlere ve atasözlerine de müracaat edilmiştir. Arapça özel adların çok sık
kullanılması eserdeki dili ağırlaştırmış ve eser bu yönüyle sıkıcı bir hâl almıştır.

II. ESERDEKİ FİİLERİN YAPI BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Bu bölümde Suudî Arabistan’da basılan *Sîretü Hâtemü’n- Nebiyyîn* adlı
eserdeki fiillerin yapı bakımından değerlendirilmesi yapılmıştır. İncelemede
basit fiillerden türemiş fiilere doğru bir sıra takip edilmiştir. Konu başlıkları
altında incelenen ekler, eserdeki kullanılma sıklığına göre değil, alfabetik sıray-
la değerlendirilmiştir. Örneklerden sonra verilen parantez içindeki numaralar-
dan birincisi sayfa sayısını, kesme işaretinden sonraki numara ise satır sayısını
vermektedir: (23/12 gibi).

II.a. Basit Fiiller:

II.a.1. Bir Ünlüden İbaretiler:

İ- “imek, mevcut olmak, cevher fiil” (2/13, 10/8,82/27).

II.a.2. Bir Ünlü, Bir Ünsüzden İbaretiler:

Aç- “açmak” (6/6, 95/5); ak- “akmak” (48/27), al- “almak”
(17/23,63/18); as- “asmak” (28/26,75/10); aş- “aşmak, artmak, fazlaşmak”
(72/20,64/29); at- “atmak, fırlatmak” (56/1); az- “azmak, yoldan çıkmak”(61/7);
iç- “içmek”(8/18,20/24); ig- “eğmek”(54/13); it- “itmek, kakmak”(6/6); ol-
“olmak, meydana gelmek”(3/12,4/20); öç- “sönmek”(26/2 63/22); öl- “ölmek,
hayatı son bulmak”(17/28,41/27); ös- “büyüme, yetişme”(54/25,71/27); öt-
“geçmek, bir yerden bir yere geçmek”(5/17,34/26); ur- “vurmak”(63/18); ut-
“kazanmak, yenmek”(21/26); üz- “çekip koparmak”(83/9).

II.a.3. Bir Ünsüz, Bir Ünlüden İbaretiler:

Di- “demek, söylemek”(4/6,15/7,80/19); yi- “yemek”(8/18); yu- “yıkma-
mak”(25/28).

II.a.4. Bir Ünlü, İki Ünsüzden İbaretiler:

Art- “artmak, çoğalmak”(34/18,76/4); iş- “itmek, itelemek”(19/28).

II.a.5. Bir Ünsüz, Bir Ünlü, Bir Ünsüzden İbaret Fiiller:

Bağ- “bakmak, beslemek”(53/8); bar- “varmak, ulaşmak”(4/1,7/27); bas- “baskın yapmak”(85/2); bil- “bilmek, farkına varmak”(27/18); bir- “vermek”(3/23,16/14,31/23); bol- “olmak, var olmak”(3/2, 11/21); buz- “bozmak”(25/11,66/6); bük- “bükme”(54/14); çal- “müzik aleti çalmak”(90/21); çık- “bir yerden çıkmak”(21/2,56/18); çik- “acı, ıstırap çekmek”(86/10); çik- “kendine doğru çekmek”(90/21); çöm- “yılanmak, çimmek”(57/8); hid- “itmek, itelemek”(76/5); kaç- “kaçmak”(45/5); kağ- “vurmak”(64/1); kal- “bir yerde durmak, kalmak”(28/21,62/21); kıl- “etmek”(3/11,4/4); kiç- “vazgeçmek, bırakmak”(17/8,50/22); kil- “gelmek”(5/13,14/16); kir- “girmek”(13/22); kit- “gitmek”(5/16, 61/8); kiy- “giymek”(10/11); kop- “kopmak, yerinden kopup ayrılmak”(7/13); kop- “koşmak”(9/22); koş- “bağlamak, eklemek, birleştirmek”(73/16); köç- “göçmek, taşınmak”(10/25); köm- “gömmek”(18/28); kör- “görmek”(13/10); kur- “kurmak, oluşturmak”(20/24); mañ- “hareket etmek”(29/26,40/22); min- “binmek”(22/23); pat- “batmak”(52/13,85/27); puş- “canı sıkılmak, daralmak”(76/20); püt- “bitmek”(7/28); saç- “saçmak, dağıtmak”(77/14); sağ- “hayvan sağmak”(22/23); sal- “bırakmak, koymak”(18/21); sat- “satmak”(45/19); sığ- “sıgmak”(66/5); sık- “sıkmak”(55/23); soy- “(hayvan) kesmek, yüzmek”(24/24); sor- “sormak, öğrenmek”(45/1); sür- “sürmek”(29/23); şaş- “şaşırmak, yanılmak”(61/3); taf- (~ tap-) “bulmak”(18/20,48/13); tig- “değmek, dokunmak”(31/27); til- “dilim dilim doğramak”(66/19); tos- “bağlamak, geçit vermemek”(94/20); tök- “dökmek”(51/5); tuğ- “doğurmak”(23/1); tur- “durmak”(12/20,40/9,65/11); tur- “ayağa kalkmak, kalkmak”(64/15,85/22); tut- “tutmak”(33/17); tuy- “duymak, hissetmek”(82/26); tüş- “inmek”(6/24); yaf- (~ yap-) “yapmak”(52/12); yağ- “yakmak”(90/20); yan- “dönmek, geri dönmek”(5/19); yar- “yarmak, yarıp parçalamak”(22/23); yat- “yatmak”(9/22); yaz- “yazı yazmak”(35/9,38/11); yet- (~ yit-) “yetmek, ulaşmak”(4/16,35/26); yığ- “yığmak, toplamak”(67/7); yir- “keserek ayırmak, yirmek”(66/19); yul- “yolmak, yolup koparmak”(23/27); yür- “yürmek”(16/6,22/24).

II.a.6. Bir Ünsüz, Bir Ünlü ve İki Ünsüzden İbaret Fiiller:

Hürk- “Ürkmek”(7/9); kayt- “geri dönmek”(19/9,59/5); kırkç- “tüyleri kesmek, kırkmak”(22/27); kırkç- “korkmak”(10/23,33/11); tart- “çekmek”(29/4,45/27); yirt- “yırtmak, yırtarak kopartmak”(28/24,75/28).

II.b. Türemiş Fiiller:**II.b.1. İsimden Türemiş Fiiller:**

İsim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan ekler “isimden fiil yapma ekleri” denir. İsim kök ve gövdelerinden, bu ekler yardımıyla yeni fiiller türetilmektedir. Eserde tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekleri şunlardır:

+ a- / + e- :

Bu ek metinde +la-, +le- isimden fiil yapma ekinde sonra en çok kullanılan ektir. Sonu ünsüzle biten isim, sıfat ve taklidî kelimelerin sonuna eklenmek suretiyle fiiller yapar. Taklidî kelimeler müstesna, genellikle tek heceli isim soylu kelimelere getirilir: til + e – “dilemek”.

Birden çok heceli kelimelere eklendiğinde, ikinci hecedeki vurgusuz ünlüyü düşürür: kıy(ı)n+ a- “zorlamak, eziyet vermek”(<kıyın “zor, güç, karmaşık” YUTS, 239); kor(u)ğ+a- “korumak, savunmak”(<koruğ “koruma” KBİ, 272).

Ek hem geçişli; san+a- “saymak, hesaplamak”(<san “sayı”YUTS, 340); til+e- “dilemek”; hem de geçişsiz fiiller yapar: yol+a- “yanaşmak, yaklaşmak, dayanmak”(< yol “yol; çizgi; kere” URL, 791).

Sadece bir örnekte ekin taklidî kelimedenden fiil yaptığını tespit ettik: çid+a- “tahammül etmek, dayanmak” (<çit! “taklidî kelime” UÖTF, 21).

Eserde bu ekle türetilmiş fiillerin , -t-, -n-, -l- fiilden fiil yapma ekleriyle genişletilmiş şekillerini de tespit ettik: yok+a- t- “yok etmek, tüketmek”, at+a- l- “ad verilmek, adlandırılmak” (<at “ad, isim” YUTS,19), oy(u)ğ+a-n- “uyanmak”(<oduğ “uyanık” KBİ, 333;< ud “uyku”DLTD,132).

Kitapta geçen bazı örnekler şunlardır:

At+a-l- “ad vermek, ad koymak, adlanılmak” (21/4,88/12); kıy(ı)n+a- “Zorlamak, eziyet vermek”(22/14); kor(u)ğ+ a- “Korumak, savunmak” (75/20); oy(u)ğ+a-n- “uyanmak”(80/21); san+ a - “saymak, hesaplamak” (25/11); til+e- “dilemek”(66/20); yığ+a-t- “ağlatmak”(75/27); yok+a-t-“yok etmek, bitirmek, tüketmek”(20/27); yol+a- “yanaşmak, yaklaşmak, dayanmak”(<yol “yol; çizgi; kere” URL, 791)(12/20); uz+a- “uzamak”(< uz “uzak, ırak”~uz +u-n TDB 182)(81/9); un+a- “tavsiye etmek, kabul etmek, razı olmak”(<un+a-~unsuz “tasvipsiz, olmaz” EUTS, 266)(84/19); *kam+a- “çevirmek, sarmak, kuşaltmak” (84/8); *tüg+e- “tüketmek, bitirmek” (<tüg “bin, çok fazla” UÖTF,

* Bu üç fiilde ekin varlığı muhtemeldir.

21)(66/20); *çid+a- “tahammül etmek, dayanmak” (<çıt! “taklidî ses” UÖTF, 21) (65/12).

+ da -, + de - :

Kitapta işlev olarak fazla bir farklılık arz etmeyen +la-, +le- ekine oranla daha az kullanılmıştır. Ünsüz ile biten tek heceli kelimelere eklenmek suretiyle fiiller yapar. Uygur lehçesine ait diğer metinlerde ünlü ile biten isim soylu kelimelerden de fiiller yaptığı bilinmektedir²⁵. Geçişli fiiller yapan ekin ünlüsü açık heceye tekabül ettiği “i”leşmektedir: iz+di- (<iz+de-) “izlemek, takip etmek”.

Kitapta ekin iki örnekte geçtiği tespit edilmiştir: al+da- “aldatmak, yoldan çıkarmak”(<al “hile” YUTS,7)(60/12); iz+di- “izlemek, takip etmek”(34/18).

+ ey - :

Eski Türkçe devrinde +ad-, +ed- isimden fiil yapma ekinin bugünkü devamı olan (+ay-), +ey- eki, kitapta sadece bir örnekte vardır: köp+ey- “çoğalmak, artmak” (<köp “çok” YUTS, 206)(11/14).

+ ğar - :

Sonu ünlüyle biten tek heceli kelimelerden fiiller yapar. Eserde bir örnekte geçmektedir: su+ğar- “sulamak, su vermek”(31/6).

+ ı -, + i - ; + u -, + ü - :

Ünsüz ile biten isim soylu kelimelerden fiiller yapar. İki heceli kelimelerden fiiller yaparken, eklendiği kelimenin ikinci hecesindeki ünlüyü düşürür: ağ(ı)r+ı- “ağrımak, hastalanmak”(<ağır + ı -). Kitapta iki örnekte kullanılmıştır: ağr+ı- “ağrımak, hastalanmak” (39/24, 57/17); oğ+u- “okumak”(<oğ+ı-KBGF,17).

+ ra - :

Eserde iki örnekte geçmekte ve ünsüz ile biten kelimelere eklendiği görülmektedir: *uç+ra-ş- “karşılaşmak” (<uç “uç, son, nihayet” YUTS, 434)(32/22); hañ+ra- “anırmak” (<hañ! “ağzı açık, dikkatsiz” URL, 753)(28/9).

²⁵ Örnek için bk. Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara 1997, s.32-36.

* Bu örnekte ekin varlığı muhtemeldir.

+ kır - :

Sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Bu örnekte taklidî kelimeye eklenip fiil türetmiştir. Bugünkü Uygur lehçesinde ekin geniş ünlülü şekli mevcuttur²⁶: kır+kır- “bağırmaq, çağırmaq, haykırmak”(< kırış+kır- TDB, 183).

+ la -, + le - :

Kitapta işlek olarak kullanılan bir ektir. Her türlü isim kök ve gövdelerine eklenmek suretiyle fiil teşkil edebilir. Ek, Türkçe isim soylu kelimelerin kök ve gövdelerine eklendiği gibi, alıntı kelimelere eklenmek suretiyle de yeni fiiller yapabilir: fā’ide+le-n- “faydalanmak”, pest+le- “aşağılamak”, kuvvet+le-n- “kuvvetlenmek, güç kazanmak”, hāh+la- “istemek” gibi.

Bazı örneklerde “+ da-, +de-” isimden fiil yapma eki ile aynı isim köküne eklenerek, anlamca aynı olan iki değişik fiil meydana getirdiklerini tespit ettik: iz+le- “izlemek, takip etmek”; iz+di- “izlemek, takip etmek”.

Bu ekin -n-, -ş-, -t- fiilden fiil yapma ekleriyle genişlediğini ve birleşik ek hüviyeti kazandığını görmekteyiz: ağır+la-ş- “fenalaşmak, ağırlaşmak, durumu kötüleşmek”, iş+le-t- “çalıştırmak”, baş+la-n- “başlanmak”, karanğı+la-ş- “karanlıklaşmak”.

Eserde geçen örnekler şunlardır:

Ağır+la-ş- “fenalaşmak, ağırlaşmak, durumu kötüleşmek”(5/16,76/29); añ+la- “anlamak, farkına varmak, kavramak”(<añ “akıl, anlayış, fikir”, YUTS,13)(76/29); ara + la- “aralamak, az miktarda açmak”(4/28); bağ +la- “bağlamak”(58/24); baş +la-n- “başlanmak”(25/23); bay +la- “bağlamak”(<bay ~ bağ; baylıguç “bağlama” YUTS,33)(27/24); boğaz +la- “kesmek, boğazından kesmek”(23/3); dağ +la- “dağlamak, ateşle veya yakıcı bir şeyle vücudu yakmak”(<dağ “kızdırma, yakma”YUTS,92)(28/22); fā’ide + le -n - “faydalanmak”(25/6); ep +le-ş-tür- “düzeltmek, anlaşma yaptırmak; uygun hâle getirmek”(< ep “rahat, uygun, kolay” YUTS,114)(77/1); hāh +la- “istemek” (< - hāh “isteyen, ister” anlamındaki Farsça bir ek” OTAL,372)(58/25); hareket +le-n- “hareketlenmek” (46/11); iş + le-t “çalıştırmak” (21/28); iz +le- “takip etmek, izlemek”(24/10); karanğı +la-ş- “karanlıklaşmak”(< karanğı “karanlık” YUTS,222)(57/8); kör +le- “üzerini örtmek, kapatmak”(< gūr (f.i.) “mezar”)(3/21); kuçağ +la- “kucaklamak”(88/21); kuvvet +le-n- “güç kazanmak, kuvvet kazanmak”(65/11); orun +la-ş- “yerleşmek”(<orun

²⁶ Bk. Komisyon, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, C I, Ankara, 1991, s.764; Emir Necipoviç Necip, (Çev.Yard.Doç.Dr. İklil Kurban)**Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, 1995. s.189.

“yer”YUTS,298)(92/15); ot +la- “yayılmak, otlamak, hayvanların karnını doyurmak”(22/24); oy +la- “düşünmek”(<oy “düşünce, fikir, hayal” YUTS, 300) (8/15); pest + le - “aşağılamak” (<pest (f.s.) “alçak, aşağı” OTAL, 1034) (37/13); saş +la- “korumak, zarar görmesini engellemek, esirgemek”(<saş “sağ, diri, canlı”YUTS, 337)(71/28); söz +le- “konuşmak, sohbet etmek”(29/10,49/26); taş +la- “dışlamak, bir yerden uzaklaştırmak, terk etmek”(<taş “dış, dış taraf”YUTS, 393)(52/26); tiñ +le- “dinlemek” (< tiñ “ses” tiñla- “dinlemek” ETG, 299) (67/7); tüz +le – “düzeltmek, bir şeyi uygun hale getirmek”(89/22); üy +le-ş- “evlenmek, ev bark sahibi olmak”(<üy “ev” URL,139); yığ +la- “ağlamak”(yığla- ~ ığla- “ağlamak, inlemek” ETG, 311)(14/9); yol +la- “yollamak, bir yere göndermek”(30/3); yük +le- “yükü bir başkasına yüklemek”(62/2), ör +le “yokuş yukarı çıkmak”(<ör “tepe, yokuş, yamaç” YUTS, 306).

II.b.2. Fiilden Türemiş Fiiller:

Fiilden Fiil Yapma Ekleri:

Türkçede fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine “fiilden fiil yapma ekleri” eklenerek yeni fiiller türetilir. Fiilden fiil yapma eklerini şu şekilde alt gruplara ayırabiliriz:

- a. Fiil çatısına tesir etmeyen fiilden fiil yapma ekleri
- b. Fiil çatısına tesir eden fiilden fiil yapma ekleri
 1. Pasiflik-meçhullük eki
 2. Dönüştürme eki
 3. İşteşlik eki
 4. Geçişlilik ekleri.

a. Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri:

-a- , -e- :

Kitapta sıkça kullanılan bir ektir. Fiilin çatısını değiştirmez ama eklendiği fiillerin anlamlarını pekiştirir. Bazı örneklerde fiillerin çatısına tesir eden ekleri (l, n, t, ş) bünyesine alarak fiili iyice genişletir ve anlamını değiştirir: kıl –a-n- “yapılmak, icra edilmek”, kıl-a-t- “yaptırmak, icra ettirmek”, kir-e-ş- “girişmek, işe koyulmak”.

Kitapta geçen örnekler şunlardır: Aldır- a- “acele etmek” (20/9); buy(u)r- a- “buyurmak, emretmek”(<buyur- a-)(8/25,59/11); kıl-a-n- “yapılmak, icra edilmek” (34/10); kıl-a-t- “yaptırmak, icra ettirmek”(15/20); kir-e-ş- “girişmek”(82/28); sor-a- “istemek”34/19); kör-e-l- “görölmek”(39/10).

-ğa-, -ge- ; -ka-, -ke- :

Ünsüzle biten tek heceli fiillere eklenen ve kitapta sıkça geçen bir fiilden fiil yapma ekidir. İr-ge-ş- “arkasından gitmek, izinden yürümek” kelimesi dışındaki diğer örneklerde geçişli fiiller türettiğini tespit ettik. Bazı örneklerde fiilin çatısına tesir eden ekleri bünyesine almıştır: min-ge-ş- “binek hayvanların binicisinin arkasına binmek”, bür-ke-n- “örtünmek, bürünmek”.

Kitapta geçen örnekler şunlardır: bür-ke-n- “örtünmek, bürünmek” (<bür-“büzmek”,bürün- “bürünmek” DLTD, 26)(56/8); ir-ge-ş- “arkasından gitmek, izinden yürümek”(<ir- “ardından yetişmek” UÖTF, 73)(15/4); kız-ğa- “harekete geçirmek” (<kız- “tekrar sadır olmak, yüz vermek” UÖTF, 72)(11/14); min- ge-ş- “binek hayvanların binicisinin arkasına binmek” (< min- “binmek” YUTS, 273)(5/19); yür - ge - “yürümek” (< yür - “yürümek” YUTS, 472).

- ı -, - i - :

Eserde bir örnekte geçmektedir: kız-ı- “kızmak, sinirlenmek; yerinde duramamak”(< kız- “kızmak, ısınmak” URL, 625)(20/24).

-la-, -le- :

Eklendiği fiili anlamca pekiştirmektedir. Tespit edilen örneklerde sonu ünsüz ile biten tek heceli fiillere eklenmiştir. Şu örnekte ekin “-ş-” işteşlik ekiyle genişlediği görülmektedir: üy-le-ş- “bir yere toplanmak, yığılmak”(<üy- “bir yere toplamak” YUTS, 447).

Kitapta geçen örnekler şunlardır: kız-la- “kovalamak”(kız- ~ kız- “koşmak, kovalamak” DLTD, 71)(19/6); küy-le- “yakmak”(<küy- “yakmak” YUTS, 214); üy-le-ş- “Bir yere toplaşmak, yığışmak”(<üy- “bir yere toplamak” YUTS, 447).

- ma -, - me - :

Örneğine çokça rastladığımız bu ek, fiil kök ve gövdelerine eklenerek, eklendiği fiillere olumsuzluk anlamı katar. Eserde geçen bazı örnekleri şunlardır: bir-me- “vermemek” (68/16); bol- ma- “olmamak” (20/17); kayt- ma- “geri dönmek” (59/5); kıl-ma- “yapmamak, icra etmemek”(2/20); koy-ma- “koymamak” (40/14); köç-me- “göçmemek”(41/23); sığ-ma- “sığmamak” (66/5); tuğ-ma- “doğurmamak” (17/18); yür-me- “yürümek” (8/3).

b. Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapma Ekleri:

1. Pasiflik meçhüllük Eki –l- :

Fiil kök ve gövdelerine getirilen –l- fiilden fiil yapma eki, ya “kendi kendine olma” ya da “başkası tarafından yapılma” ifade eder. Fiillere eklenirken, eklendiği fiilin ünlüsüne göre “ı, i, u, ü” bağlayıcı ünlülerini bünyesine dâhil eder. Kitapta sadece bir örnekte ekin ünlü ile biten tek heceli bir fiile eklendiği tespit edilmiştir: di-y-i-l – “denilmek”. Diğer örneklerde sonu ünsüz ile biten tek heceli fiillere, uygun yardımcı ünlüyü bünyesine alarak eklenmektedir: bir-i-l- “verilmek”, üz-ü-l- “koparılmak, kesilmek”, yığ-ı-l- “yığılmak, toplanmak”, soy-u-l- “kesilmek, derisi yüzülmek”.

Bazı örneklerde herhangi bir fiilden fiil yapma ekinin üzerine gelerek fiili genişletmekte ve fiile yeni bir anlam kazandırmaktadır: tara-l- “dağılmak”, kaçır-ı-l- “kaçırılmak”.

Bazen de isimden fiil yapma eklerinden türetilmiş olan fiillere eklenerek, eklendiği fiile pasiflik meçhüllük anlamı katar: san + a-l- “sayılmak”, at +a-l- “isim konulmak, isimlendirilmek”, yok + a-l- “yok olmak, bitmek, tükenmek”.

Eserde geçen bazı örnekler şunlardır: at + a – l - “isim konulmak, isimlendirilmek” (21/4); ay-t-ı-l- “söylenmek”(5/23); bir-i-l- “verilmek”(4/8); buz-u-l- “bozulmak”(<buz- “bozmak” YUTS, 54); : di-y-i-l – “denilmek”(39/5); kaçır-ı-l- “kaçırılmak”(51/17); kır-ı-l- “kırılmak”(26/3); kis-i-l- “kesilmek”(8/2); koy-u-l- “bir yere bırakılmak”(7/4); köm-ü-l- “gömülmek”(19/9); kız-ı-l- “harekete geçmek”(11/14); öl-tür-ü-l- “öldürülmek”(27/25); san + a-l- “sayılmak”(18/1); sat-ı-l- “satılmak”(20/26); soy-u-l- “soyulmak, kesilmek; derisi yüzülmek”(64/12); tiz-i-l- “dizilmek”(32/7); üz-ü-l- “koparılmak”(<üz - “kopmak, koparmak” YUTS, 448); yaz-ı-l- “yazılmak”(4/25); yok +a-l- “yok olmak, bitmek, tükenmek”(45/5); yum-u-l- “yumulmak”(39/25); yığ-ı-l- “yığılmak”(35/8);

2. Dönüşlülük Eki – n - :

Kitapta çok kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Ekin görevi dönüşlülüktür. Yani yapılan iş, işi yapanın kendisine etki eder. Kendi kendine yapma veya olmayı belirtir. Örneklerde genellikle sonu ünlü ile biten çok heceli fiillere eklendiği tespit edilmiştir: bür-ke-n- “örtünmek”, kıl-a-n- “yapılmak, icra edilmek”. Sonu ünsüz ile biten fiillere, “yardımcı ünlüler”i bünyesine alarak eklenir: kıl-ı-n- “yapılmak, icra edilmek”, al-ı-n- “alınmak”, tart-ı-n- “çekinmek, sakınmak”.

Fiilden isim yapma eki +la-, +le- ‘den sonra dönüşlülük eki –n- çok sık kullanılmaktadır. Bu iki ek birlikte yeni bir şekil oluştururlar: söz +len- “konuşulmak”, taş + lan- “dışlanmak”, kuvvet +len- “kuvvet kazanmak, kuvvetlenmek”.

Ögen- ve örge- örneklerinde –n- fiilden fiil yapma ekinin geçişli anlam ifade eden fiiller yaptığını belirledik. Bu örneklerin dışındaki yapılarda geçişsiz fiiller türetmiştir.

Baş +la-n- “başlamak” örneğinde, ekin eklendiği fiile yeni bir anlam katmadığını, “sıfır” fonksiyonda olduğunu tespit ettik²⁷. Kitapta belirlenen bazı örnekler şunlardır: al-ı-n- “alınmak”(27/28); baş +la-n- “başlanmak”(25/23); bür-ke-n- “örtünmek, kapanmak”(18/21); hareket +le-n- “hareketlenmek”(46/11); kıl-a-n- “yapılmak, icra edilmek”(5/5); kıl-ı-n- “yapılmak, icra edilmek”(6/18); ço-n- “Konmak, yerleşmek”(29/2); kuvvet +le-n- “kuvvet kazanmak, kuvvetlenmek”(65/11); öge-n-, örge-n- “öğrenmek”(53/17;50/9); söz+le-n- “hakkında konuşulmak”(49/26); tart-ı-n- “çekinmek, sakınmak” (< tart- “çekmek” ETG, 297) (64/16); taş+la-n- “dışlanmak” (<taş “dışarı, dışarıda” ETG, 297)(52/26); yol+a-n- “bir yere dayanmak, yaslanmak; yaşamak, yaklaşmak”(12/20).

3. İşteşlik Eki – ş - :

Eklendiği fiile “karşılıklı ve beraber yapma” anlamlarını katar. Sonu ünlü ile biten çok heceli fiillere ve sonu ünsüz ile biten tek heceli fiillere (yardımcı ünlüleri bünyesine alarak) eklenerek yeni fiiller yapar. Özellikle +la-, +le- isimden fiil yapma ekinden sonra sıkça kullanılmakta ve bu ekle birlikte +laş-, +leş- gibi yeni bir şekil oluşturmaktadır: ağır+laş- “ağırlaşmak (kadının hamilelik günlerinde)”, söz +leş- “konuşmak, istişare etmek”, karanlık+laş- “karanlıklaşmak”.

Bazı örneklerde kendinden sonra geçişlilik eklerini bünyesine almakta ve fiili genişletmektedir: ara+la-ş-tur- “aralaştırmak, uzaklaştırmak”, ep+le-ş-tür- “düzeltmek, anlaşmalarını sağlamak; uygunlaştırmak”.

Fiil çatısına tesir etmeyen eklerden sonra geldiği örnekler de vardır: min-ge-ş- “binek hayvanlarına binicisi ile beraber binmek”, kir-e-ş- “girişmek, bir işe beraber başlamak”. Kitapta tespit ettiğimiz bazı örnekler şunlardır: Ara+la-ş-tur- “aralaştırmak, uzaklaştırmak”(4/28); ağır+la-ş-tur- “ağırlaştırmak (kadının

²⁷ Çağdaş Uygur lehçesinde de bu fiildeki ekin sıfır fonksiyonda olduğu görülmektedir. Bk. Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara 1997, s.85.

hamilelik günlerinde)"(5/16); ep+le-ş-tür- "düzeltmek, anlaşmalarını sağlamak; uygunlaştırmak"(77/1); karanlık +la-ş- "karanlıklaşmak"(57/8); kir-e-ş- , kir-i-ş- "girişmek, bir işe beraber başlamak"(82/28, 36/14); kör-ü-ş- "görüşmek"(29/20); min-ge-ş- "binek hayvanlarına binicisi ile beraber binmek"(5/19); püt-ü-ş- "(mal paylaşımında) anlaşma sağlamak, işi bitirmek"(<püt-, büt- "bitmek" ETG, 271)(7/28); söz +le-ş- "konuşmak, istişare etmek"(29/10); taf-ı-ş- ur- "bir kimsenin ihtiyacına bırakmak, onun inisiyatifine bırakmak"(< tap- "hürmet etmek, prestij etmek, tapış- "buluşmak, bulmak" ETG, 297)(61/22); yet-i-ş- "bir şeyi yakalamak, ona yetişmek"(35/26).

4. Geçişlilik Ekleri:

- ar -, -er - :

Kitapta iki örnekte ekin varlığını tespit ettik. Ünsüz ile biten tek heceli fiillere eklenen ek, geçişsiz fiilleri geçişli hâle sokar: çık-ar- "çıkarmak"(56/18); kayt-ar- "gerisin geriye döndürmek; yaptığı bir şeyi tekrarlamak"(<kayt- "geri dönmek")(36/4).

-dır-, -dir-, -dur-, -dür-;

-tır-, -tir-, -tur-, -tür- :

Kitapta sıkça kullanılmaktadır. Bu ek geçişli fiilleri geçişsiz yapar. Ayrıca geçişli fiillere de eklenir ve onların geçişliliğini pekiştirir ve "eylemi başkalarına yaptıрма" anlamı katar: ara +la-ş-tur- "aralaştırmak, uzaklaştırmak", ep +le-ş-tür- "düzeltmek, anlaşmalarını sağlamak, uygunlaştırmak". Genellikle tek heceli ve sonu ünsüz ile biten fiillere eklenir ve onları genişletir.

Kitapta geçen bazı örnekler şunlardır: ara +la-ş-tur- "aralaştırmak, uzaklaştırmak"(4/28); bil- dir- "bildirmek"(27/18); çöm- dür- "yıkarmak, temizletmek; yüzdürmek"(19/15); ep+le-ş-tür- "düzeltmek, anlaşmalarını sağlamak; uygunlaştırmak"(77/1); kal- dur- "(sözün etkisini) geçirmek, tesirini yok etmek"(62/21); kil- tür- "getirmek"(73/17); ol- tur- "oturmak"(37/26); ös- dür- "büyütmek, yetiştirmek" (<ös- "büyüme" YUTS, 307) (53/22); sök- tür- "sövdürmek"(<sök- azarlamak, sövmek" YUTS, 362); yağ- dur- "yağdırmak"(61/7); üy- dür- "bir yere toplatmak, bir yere yığdırmak"(<üy- "bir yere toplamak" YUTS, 447); yan- dur- "geri döndürmek"(<yan- "dönmek, geri dönmek" YUTS, 458); öl- tür- "öldürmek"(62/15).

-guz-, -güz- ; -kuz- -küz- :

Kitapta beş örnekte geçmektedir. Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere eklendiği tespit edilmiştir. Yaygın olarak kullanılmayan bu ek de fiilleri geçişsiz durumdan geçişli hâle sokar: Metinde geçen örnekler şunlardır: az-guz- "az-

dırmak, yoldan çıkarmak; yanıltmak”(65/23); öt-küz- “geçirmek”(öt- “geçmek” YUTS, 308); yat-ğuz- “yatırmak”(65/19); yet-küz- “yetiştirmek”(74/18).

-ır-, -ir-, -ur-, -ür- :

Örneklerde sonu ünsüz ile biten tek heceli fiillere eklendiğini görüyoruz. Ek, kendinden sonra değişik görev ve yapıda olan diğer fiilden fiil yapma eklerini bünyesine kabul etmektedir: tig-ür-me- “değdirmemek”, kaç-ır-ı-l- “kaçırılmak”. Bunun yanında diğer fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelerek fiili genişlettiği örnekler de vardır: taf-ı-ş-ur- “bir kimsenin inisiyatifine bırakmak, ihtiyacına bırakmak”. Kitapta geçen bazı örnekler şunlardır: kaç-ır-ı-l- “kaçırılmak”(51/179, kayıt-ur- “döndürmek, geriye çevirmek”(33/28); taf-ı-ş-ur- “bir kimsenin inisiyatifine bırakmak, ihtiyacına bırakmak”(61/22), tig-ür-me- “değdirmemek”(28/17); tüş-ür- “indirmek, aşağı indirmek”(377/17).

- kür - :

Kitapta sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Ekin yapısının bu şekilde olduğu muhtemeldir²⁸: öt- kür- “geçirmek”(14/25).

- sat -, -set - :

Bu ek de sadece bir örnekte tespit edilmiştir: kör- set- “göstermek”(19/28).

- t - :

Genellikle sonu ünlü ile biten birden çok heceli fiillere eklenmektedir. Eklendiği fiilleri geçişsiz durumdan geçişli hâle sokar. Tek heceli ve sonu ünsüz ile biten fiillere eklendiği örnekler de vardır. Bu durumda bünyesine bağlayıcı ünlü almaktadır: im-i-t- “emzirmek”, yıķ-ı-t- “yıktırmak”. Kitapta tespit ettiğimiz bazı örnekler şunlardır: ağ(ı)r-ı-t- “ağrıtmak” (49/13); ay-t- “söylemek”(< ay- “söyleşmek (deyim)” UÖTF, 11)(26/4); çiri-t- “bozmak, çürütmek” (< çiri- “çürümek” YUTS; 83)(69/10); im-i-t- “emzirmek”(48/3); iri-t- “eritmek”(79/10); iş + le-t- “çalıştırmak”(21/28); kı-l-a-t- “yaptırmak, icra ettirmek”(15/20); kız-ı-t- “kızdırmak, harekete geçirmek”(20/24); tara-t- “dağıt-

²⁸ Kitapta geçen -ğuz-, -güz-, -kuz-, -küz- eki ile anlam ve görev olarak çok benzeşen bu ekin başka bir örnekte varlığı tespit edilmemiştir. Arap alfabesindeki “ر” ile “ز” harflerinin şekil olarak yakınlıklarını da göz önünde bulundurduğumuzda, bir yanlış yazımdan ya da silinmiş olabilecek bir noktadan dolayı, aslında metinde kullanılmayan bu ek meydana gelmiş olabilir. Bu tereddüde rağmen -kür- ekini değerlendirmeye aldık. Çünkü eski Türkçe devrinden beri ekin varlığı bilinmektedir (Bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK yayınları, Ankara, 1988, s.59.). Ayrıca Çağdaş Uygur lehçesinde -gür-, -gür- şeklinde fonetik bir varyantı vardır. (bk. R. Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara, 1997, s.91).

mak”(63/3); tik-i-l-t- “diktirmek”(42/4); tohta-t- “durdurmak”(63/3); tüz +le-t- “düzeltilmek”(89/22); yık-ı-t- “yıktırmak”(57/11); yok + a-t- “yok etmek, tüketmek”(20/27); yumşa-t- “yumuşatmak”(62/28).

- tar - :

Kitapta bir örnekte tespit edilmiştir: aḥ-tar- “aramak, altını üstüne getirmek”(< aḥ- ~ aḡ- ~ aḳ- “akmak, sızmak; meyletmek” YUTS, 7)(85/9).

III. SONUÇ:

Yukarıdaki bilgiler ışığında Suudî Arabistan'daki Doğu Türkçesi ve bu coğrafyayı yurt edinen Türk soylular hakkında şunları söyleyebiliriz:

a. **Sîretü Hâtemü'n-Nebiyîn** üzerinde yaptığımız çalışma ve Yard. Doç. Dr. Rıdvan Öztürk'ün sekiz eser üzerindeki incelemesi neticesinde; Suudî Arabistan'da ekseriyeti Uygur Türkü olan Doğu Türkistanlıların yeni bir coğrafyada yeni bir yazı dili vücuda getirmeğe başladıklarını söyleyebiliriz. Bu yazı dili alfabe, imlâ ve dil özellikleri bakımından Çağatay edebiyatının devamı hüviyetindeki “Türkî Til”in günümüzdeki tek mirasçısıdır. İmlâ açısından bazı kitaplarda farklı özellikler görülse de²⁹ genel eğilim bu doğrultudadır. İnceleme yapılan kitaplarda -Türk soyluların nüfus dağılıma paralel olarak- Uygur lehçesinin etkisi ağır basmaktadır.

b. Uygur Türkleri, 20. yüzyılın başlarında yoğunlaşan ve hâlen devam eden baskı ve soykırım neticesinde, Doğu Türkistan'dan dünyanın çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Söz konusu göç yerlerinden biri de Suudî Arabistan'dır. Suudî Arabistan, özellikle 1966 - 1972 yılları arasında Doğu Türkistanlılara yapılan soykırımı şiddetle kınayan ve Uygurlara en çok yardım yapan ülkelerin başında gelmektedir. 1977 yılından sonra Çin Halk Cumhuriyetinin değişen politikası doğrultusunda³⁰ ülkelere gelen Uygurlara maddî ve manevî destekler sunmuşlardır. Uygurlar bu destek ve hoşgörü sayesinde Suudî Arabistan'a iyice yerleşmişler, işlerini kurmuşlar, varlıklı ve saygın kişiler olmuşlardır. Kurdukları yayınevlerinde bastıkları kitaplar ve radyolarla vatanlarının istiklâli için mücadelelerine devam etmektedirler. Mezhep olarak Hanefî kimliklerini korumaktadırlar. Ancak, buldukları ülkenin mezhebiyle herhangi

²⁹ Bk. Rıdvan Öztürk, *agm*, s.925-927.

³⁰ Çin Halk Cumhuriyeti 1977 yılında Deng Xiaoping'in iktidara gelmesiyle birlikte “ekonomik ve siyasî anlamda dünyaya açılma projesi” uygulamaya başladı. Bu proje doğrultusunda özellikle Afrika ülkeleri, Orta Doğu Ülkeleri ve Arnavutluk'la yeni ilişkiler kurdu. Onlara şirin gözükme için kendi halkını aç bırakmak pahasına söz konusu ülkelere yardımlarda bulundu. Yine iyi ilişkiler çerçevesinde Doğu Türkistanlı müslümanların hacca gitmelerine ve oralarda eğitim görmelerine izin verdi.

bir çatışma içine girmekten de kaçınmaktadırlar. Millî kimliklerini koruma noktasında ellerinden geleni yapmaktadırlar. Ama yine de asimile olmaktan kendilerini bir noktaya kadar koruyabilmişlerdir. Türkçe eğitim alabilecekleri herhangi bir kurumları yoktur. Bireysel anlamda, buldukları ülkenin politikalarına da hizmet etmektedirler.

c. Suudî Arabistan Krallığı, ülkesindeki halkı “müslüman ve gayri müslim” olarak sınıflandırdığı için, bu ülkeyi yurt edinen Türk soyluların nüfusları hakkında resmî bir rakam vermek hemen hemen imkânsız gibidir. Yazılı ve sözlü kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler göz önünde bulundurularak, tahminen 50 bin ile 100 bin arasında bir nüfusa sahip olduklarını söyleyebiliriz. Buradaki Türk soyluların çoğunluğunu Uygur Türkleri oluşturmaktadır. Az sayıda Özbek Türkleri de vardır. Çok az sayıdaki Kazak ve Kırgız Türklerinden bazıları Doğu Türkistan’dan göçle buraya gelmişler, bazıları da hac için geldikleri bu topraklara kaçak olarak yerleşmişlerdir. Nüfuslarını net olarak bilemesek de özellikle Uygur Türklerinin bu ülkedeki etkinliklerinin “iyi derecede” olduğunu söyleyebiliriz.

ç. İncelediğimiz eser dinî bir metindir. Bu nedenle eserde geçen isimlerin pek çoğu Arapça kökenlidir. Ayrıca, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hayatı anlatıldığı için özel isimler çok kullanılmıştır. Bu sıraladığımız nedenlerden dolayı eserin dili ile ilgili çalışma yaparken fiillerin çalışılmasını daha uygun bulduk.

Eserde geçen fiiller yapı ve anlam olarak Doğu Türkçesinin özelliklerini korumaktadır. Gerek basit fiillerin anlam ve kullanılma şekli ve gerekse yeni fiiller yapan eklerin şekil özellikleri bu sonuca varmamızı sağlamaktadır. Ekler şekil olarak Batı Türkçesinde de kullanılmaktadır. Fakat türettikleri fiillere kazandırdıkları anlamlarda farklılıklar olabilmektedir. Fiillerin kullanılma şekli ve anlamları göz önünde tutulduğunda, Uygur lehçesinin belirgin bir etkisinden söz etmek pek doğru olmaz. Metni bir bütün olarak incelediğimizde bu etkiyi – çok belirgin olmasa da- görebiliyoruz.

IV. KAYNAKÇA

- Arat, R.Rahmeti, **Kutadgu Bilig III İndeks** (Haz: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul 1979. (KBİ)
- Aşçı, Ufuk Deniz, **Suudî Arabistan’daki Doğu Türkçesi, Sîretü Hâtemü’n-Nebiyyîn Grameri**, Konya 1995. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Atsız, H. Nihal, **Makaleler-I**, İstanbul 1991.
- Banguoğlu, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, Ankara 1986. (TG)
- _____, **Ana Hatlarıyla Türk Grameri**, İstanbul 1979. (AHTG)

- Caferoğlu, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968. (EUTS)
- Çağatay, Neşet, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, Ankara 1989.
- Çağatay, Saadet, **Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler**, Ankara 1972.
- “Çin Parçalanacak”, **Türkiye Gazetesi**, 18 Mayıs 1994. s.2.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1978. (OTAL)
- Devlet, Nadir, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul 1989.
- Divanü Lûgat-it Türk Dizini**, Ankara 1972. (DLTD)
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, 15 Cilt, Konya 1995.
- Eckmann, Janos, **Çağatayca El Kitabı** (Çev:Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- Ercilasun, Ahmet Bican, **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Ankara 1984. (KBGF)
- Ergin, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1985. (TDB)
- Forbes, Andrew D. W., **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri** (Çev: Enver Can), İstanbul 1991.
- Gabain, A. von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 1988.(ETG)
- Hacıeminoğlu, Necmettin, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, İstanbul 1991.
- Komisyon, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Ankara 1991. (KTLS)
- Komisyon, **Özbek Tilining İzahli Lügati c. I-II**, Moskova 1981.
- Muhammed Emin İslâmî, “Ek Bölüm”, **Sîretü Hâtemü'n-Nebiyîn**, Cidde, 7 Nisan 1985, s.243 – 261.
- Necip, Emir, **Uygurçe – Rusçe Luget**, Moskova 1968. (URL)
- Necip, Emir Necipoviç, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü** (Çev. İklil Kurban), Ankara 1995. (YUTS)
- Öztürk, Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara 1994. (YUTG)
- _____, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara 1997. (UÖTF)
- _____, “Suudî Arabistan'daki Uygur Türkçesi”, **3.Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara 1999. s.923 – 940.
- Sâbit Hâcım Damullam Abdülbâkî Oğlu, **Sîretü Hâtemü'n-Nebiyîn**, Cidde 1985.
- Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1987.
- Şükun, Ziya, **Farsça – Türkçe Lûgat**, İstanbul 1984.
- Unat, Faik Reşit, **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlerle Çevirme Kılavuzu**, Ankara 1984.